

Ю. Котляр

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ ТА ХРОНОЛОГІЮ ІНАКОМИСЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 50-Х – 80-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

5 березня 1953 р. не стало Й. Сталіна. Після кончини диктатора в суспільно-політичному житті СРСР стали спостерігатися зміни, які відображали процес оновлення пануючої тоталітарної системи. Розпочаті наступниками Сталіна перетворення торкалися засад владного механізму політичної організації радянського суспільства, діяльності могутнього репресивного апарату. Нове керівництво КПРС на чолі з М. Хрущовим визнавало необхідність лібералізації існуючого режиму, відмови від застосування масових політичних репресій. Цей період, від середини 1950-х до середини 1960-х рр., з легкої руки російського письменника І. Еренбурга, назвали “відлигою”.

Дослідження опозиційного руху в Україні другої половини 1950-х – середини 80-х років має важливе значення, оскільки це яскравий прояв прагнення українського народу до державної незалежності та протесту проти існуючої державно-політичної системи.

Опозиційні групи, які виступали проти існуючого політичного режиму, ставили за мету добитися реального дотримання громадянських та національних прав, а подекуди змінити політичний устрій у країні. Ці організації можна поділити на націоналістичні, правозахисні та релігійні. Крім того, ці групи можна поділити також за формою боротьби на легальні організації та підпільні. Вони мали свої відмінності в залежності від часу свого існування та політичної ситуації в країні. Разом з тим, до вказаної класифікації потрібно додати діяльність окремих осіб у різних сферах суспільного життя, які не входили до яких би то не було організаційних утворень та не були з ними пов’язані [1].

Багато проблем, пов’язаних зі становленням України як правової держави та формування громадянського суспільства лежать у площині цивілізованих відносин влади та опозиції, що є притаманним багатьом розвинутих західних країнам. Тому, прагнучи вийти на новий рівень стосунків з розвинутими європейськими країнами, Україна повинна налагодити відповідні демократичні форми спілкування між громадянами та владними структурами всередині держави. Цьому сприятиме вивчення опозиційного руху в Україні, оскільки аналіз набутого досвіду боротьби громадян за свої права дасть можливість прогнозування та моделювання історичного майбутнього України.

Кардинальні зміни в країні, які відбулися в усіх сферах життя починаючи з 1990-х років, позначилися й на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки. Припинення процесу уніфікації історичної науки, здійснюваного раніше комуністичною партією та радянською владою, сприяло її відродженню та розвитку. Відкриття доступу до спецховищ та архівів, отримання можливості для використання різноманітних документів позитивно позначилися на вивченні численних аспектів вітчизняної історії. Науковці мають змогу на основі нових документів переглянути усталені раніше висновки та підходи, об'єктивно відтворити повну картину історії України, у тому числі й таку її сторінку, як опозиційний рух другої половини 1950-х – середини 80-х років.

Одна з проблем, яка постала внаслідок всебічного і ґрунтовного дослідження даного суспільно-політичного явища у вітчизняній і світовій історичній науці, полягає у визначенні ряду основних термінологічних понять. Насамперед необхідно з'ясувати визначення таких термінів як “дисидент”, “дисидентство”, “дисидентський рух” та їх співвідношення з поняттями “інакомислення”, “опозиційний рух”, “національно-визвольний рух”, “правозахисний рух”, “рух опору” тощо.

Під дисидентством розуміють “сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства”. Саме дисидентство є базою для формування опозиційних рухів. Дисидентом можна вважати “особу, чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму” [2].

Потребує також окремого вивчення і питання співвідношення між національно-визвольним рухом загалом та дисидентством зокрема. Не можна залишити поза увагою характеристику розвитку опозиційного руху, який притаманний різним історичним етапам, виділяти його регіональні й національні особливості.

Серед науковців найбільш поширеною є назва проявів опозиції тоталітарному режиму постсталінської епохи в колишньому Радянському Союзі, в тому числі і в Українській РСР, як “дисидентський рух”, “дисидентство”. Тому її учасників називали й називають “дисидентами”. Це перш за все стосується таких дослідників як Ю. Зайцев, В. Баран, І. Курас, М. Багмет, Б. Захаров, Я. Білоцеркович, Я. Білінський, О. Субтельний, Б. Кравченко [3]. Оскільки поняття “дисидент” вживалося до всіх учасників опозиційного руху, то його часто застосовували як синонім до “опозиціонер”, “учасник

опозиційного руху” [4]. Такі дослідники як Г. Касьянов, К. Фармер, М. Прокоп, В. Микула, М. Стиранка вважали за доцільніше для позначення подій 60-80-х рр. ХХ ст. вживати термін “рух опору” [5].

Разом з тим, слід зауважити, що дослідники Ю. Курносов, Л. Алексеева, С. Блох та П. Реддауер при аналізі даного явища віддають перевагу терміну “інакомислячий”. У той же час, російська правозахисниця Л. Алексеева розглядає як синоніми терміни “дисидент” та “інакомислячий” [6]. Як національно-визвольний рух трактують події середини 1950-х – 80-х рр. історики А. Русначенко, І. Стасюк, О. Фесик та З. Колесник [7]. Останній розглядає його як один з етапів національного відродження [8]. Історики О. Бажан та Ю. Данилюк вважають за доцільне до подій другої половини 1950-х – 80-х рр. вживати термін “опозиційний рух” [9]. Національно-визвольний рух у цілому не можна ототожнювати з дисидентським, оскільки вони співвідносяться як загальне з частковим.

Виявилося, що не всі учасники опозиційного руху вважають себе дисидентами, а відтак віддають перевагу таким термінам як “опозиціонер” чи “правозахисник”. Тож погляди самих учасників опозиційного руху стосовно тлумачення їх як дисидентів суттєво відрізняються. Вони наголошують на релігійних, культурницьких чи правозахисних аспектах діяльності, але одночасно заперечують думку про політичний бік дисидентства. Такі учасники руху опору відносять себе до політичної опозиції і тому виступають категорично проти того, щоб по відношенню до них вживали термін “дисиденти”. Інші ж, розширюючи саме тлумачення терміну “дисидент”, зараховують сюди і політичну опозицію. Але, як одні, так і другі, ототожнюють поняття “дисидентство” та “інакомислення”.

Пояснення термінів “дисидент” та “дисидентство” можна знайти й у літературі універсального характеру. Так, зокрема, у “Довіднику з історії України” дисидентство тлумачиться як “виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих існуючих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології та політиці” [10]. Авторський колектив “Малого словника історії України” вважає, що дисидентами є “учасники опозиційного руху кінця 1950-х – середини 80-х рр., які виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини; в неросійських республіках – за національні права, власну державність” [11]. Автори “Енциклопедії історії України” аналізують течії в опозиційному русі та наголошують на тому, що характерною рисою українського дисидентського руху була боротьба за національні інтереси українського народу в поєднанні з різноманітними формами протесту [12].

Таким чином, під “дисидентством” слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства [13]. За конкретних історичних умов у ході свого розвитку, дисидентство справляло більший вплив на суспільну свідомість і поширювалося серед населення різноманітних соціальних прошарків, і таким чином, було основою для формування опозиційних рухів. “Дисидентом” можна вважати особу, чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму [14]. Дисидентський рух – це “новітня форма прояву українського національно-визвольного руху, який виник в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів “казарменого” соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмові від масового терору як методу державного управління” [15].

Наступною дискусійною проблемою є питання хронологічних меж дисидентського руху. Необхідно з’ясувати, коли ж насправді виникло таке явище як опозиційний рух. Переважна більшість дослідників називають 1960-ті – 80-ті рр., інколи верхню межу визначають серединою 1950-х рр. Таку точку зору заперечує Р. Медведєв, який вважає, що як явище, дисидентство простежується в різноманітних формах протягом всього періоду існування радянської влади, а, отже, притаманне тогочасному суспільству країни, і взагалі будь-якому суспільству [16].

В Україні за весь час існування радянської влади не припинялася боротьба, спрямована проти існуючого ладу. Рух опору за ці роки зазнавав численних піднесень і спадів, видозмінювався, однак ніколи не був знищений пануючою системою. Новим проявом протесту та непокори можна вважати дисидентство, яке виникло в кінці 1950-х – на початку 60-х рр.

Фактори, які призвели до появи опозиційного руху в ці роки, можна умовно розділити на внутрішні та зовнішні. До перших беззаперечно слід віднести процес деякої лібералізації та демократизації суспільства, чому сприяв XX з’їзд КПРС 1956 року та розвінчання культу особи Й. Сталіна, що мав своїм наслідком процес десталінізації. Адже саме ці процеси викликали надію на реформування існуючого політичного режиму. Важливим чинником є поразка національно-визвольної боротьби у середині 1950-х рр. на території Західної України. Сприяли становленню та поширенню опозиційних настроїв серед населення й утиски в суспільному та

духовному житті, бездержавний статус України, а також поступове згорання процесу десталінізації протягом наступних років. До зовнішніх чинників належить світовий процес деколонізації, який припадає саме на 1950-1960-ті рр., антикомуністичні виступи та розкол у країнах так званого “соціалістичного табору”: Чехословаччині, Польщі, НДР, Угорщині, а також активізація правозахисного руху, чому сприяло прийняття Загальної Декларації прав людини 1948 року [17].

Говорити про однорідність українського опозиційного руху не можна. Це стверджують і самі колишні опозиціонери, які зазначають, що дисидентський рух ніколи не був єдиним, та й не міг бути таким, оскільки до нього входили рухи та особистості, які різнилися між собою [18].

На нашу думку, опозиційний рух складається з кількох напрямків: національно-орієнтованого, релігійного, руху етнічних меншин, руху за соціально-економічні права. Національно-орієнтований рух у свою чергу можна поділити на самостійницький, національно-культурницький та правозахисний. Самостійницька течія українського опозиційного руху представлена національно-визвольним рухом підпільних груп та організацій, національно-культурницька – рухом шестидесятників, а правозахисна – Українською Гельсінською групою.

Серед дослідників поширені різні погляди стосовно назв основних напрямків дисидентського руху в Україні. Проте найбільш поширенішою точкою зору є поділ дисидентського руху на п'ять напрямків: український національний та загальнодемократичний рух, релігійний рух, рух за свободу пересування й рух за соціальні та економічні права [19]. Що ж стосується українського національного руху, то від самого початку в ньому було дві течії: політична та культурницька, які згодом сприяли появі єдиного дисидентського руху – правозахисного. Перша виникла на засадах ОУН – УПА і була поширена переважно на території Західної України. Цьому рухові протягом всього часу свого існування, а це 1950-ті – 1970-ті рр., був притаманний підпільний характер методів боротьби. Національно-визвольний рух політичного спрямування пройшов еволюцію від політичного до дисидентського руху (хоча учасники цієї течії не вважали себе дисидентами). Інша – рух за національні та культурні права українського народу – був поширений на всій території України, і був характерним для Миколаївщини. Культурницький рух, або так званий рух “шестидесятників”, пройшов еволюцію від творчого інакомислення до дисидентства. На кінець 1970-х рр. в

українському опозиційному русі виникла тенденція до поєднання з національним рухом та на його платформі усіх інших рухів [20].

В історичній науці не існує й єдиної періодизації опозиційного руху. Найбільш універсальною є така:

- перший етап – зародження дисидентського руху, хронологічно охоплює період середини 1950-х – початку 1960-х рр.;
- другий етап – рух шістдесятників, який тривав із 1950-х до 1972 року;
- третій етап – гельсінський рух, хронологічно відповідав середині 1976 – початку 1980-х рр.;
- четвертий етап – “затишшя перед бурєю” і тривав протягом початку 1980-х – 1987 рр. [21].

Вивчення опозиційного руху в Україні даного періоду наштовхується на ряд труднощів. Це, насамперед, відсутність на початковому етапі вивчення необхідної джерельної бази для дослідження поставленої проблеми, що пов'язано із конспіративним характером діяльності опозиційних організацій. Крім того, при дослідженні цієї проблеми постійно змінювалися підходи вчених до висвітлення опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х рр. XX ст., що пов'язано з рядом об'єктивно-суб'єктивних факторів, до яких можна віднести державну ідеологію, а також національну приналежність автора та його місце проживання тощо. Змінювався також і науковий підхід до висвітлення поставленої проблеми, що залежав від суб'єктивних поглядів та уподобань вчених у поєднанні з духом історичної епохи та політичними уподобаннями авторів.

1. Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х рр. XX століття. – Дис. – К.: КНУ, 2005. – С. 3-4. 2. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 526. 3. Зайцев Ю. Дисиденти // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня; Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135-153; Курас І., Багмет М., Федьков І. Дисидентський рух 1960-80-х років в Україні. – К., 1994. – 102 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – Харків, 2003. – 154 с.; Bilocercowich Ja. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – P. 67-68; Bilinsky Y. Politics, purge, and dissent in Ukraine since the falloff Shelest // Nationalism and Human Rights. Processes of Modernization in the USSR. Edited by Ihor Kamenetsky. – Littleton, Colo, 1977. – P. 168-185; Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. –

С. 445; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 316-321. **4.** Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років // Сторінки історії України ХХ століття: – К., 1992. – С. 195-235; Зайцев Ю. У тенетах тоталітаризму (історія опозиційного руху 60-80-х рр.) // Армія України. – 1994. – 16, 17, 23, 24, 27, 30, 31 серпня; 3, 6, 7, 13, 14, 17, 20 вересня; Nahailo B. Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest // Ukraine after Shelest. – Edmonton: Canadian Institute Ukrainian Studies, 1984. – Р. 30-54; Україна крізь віки. Видання в 15-ти тт. – К., 1999. – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1960-1980-ті рр.) / Баран В.К., Даниленко В.М. – 303 с. **5.** Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К., 1995. – 223 с.; Прокоп Мирослав. Анатомія українського руху опору // Сучасність. – 1974. – № 7/8. – С. 139-150; Микула В. Є. Коновалець і сучасний рух спротиву в Україні // Визвольний шлях. – 1991. – № 5. – С. 527-533; Стиранка М. Сили спротиву в СРСР // Вільна Україна. – 1970. – Ч. 63. – С. 3-16; Farmer K.C. Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. – Boston; London, 1980. – Р. 152-203. **6.** Курносов Ю. Инакомыслия в Украине (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). – К., 1994. – 221 с.; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс; Москва, 1992. – 352 с.; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия. (Сокращенный перевод с английского). – К., 1995. – 287 с. **7.** Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.; Стасюк І.М. Український національно-визвольний рух в умовах хрущовсько-брежнєвського правління: порівняльна характеристика // Вісник державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів, 1999. – № 377. – С. 189-199. **8.** Колесник З. “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету. – Одеса, 1995. – Вип. 1. – С. 48-56; Фесик О.В. Місце Української Гельсінської групи у національно-визвольному русі України // Народний Рух України: місце в історії та політиці. – Одеса, 1996. – С. 43-46. **9.** Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. **10.** Довідник з історії України (А-Я). – К., 2001. – С. 211. **11.** Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 133-134. **12.** Бажан О.Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960-1980-х років в Україні // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т. 2.: Г-Д. – К., 2004. – С. 395-396. **13.** Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в

сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. – С. 526. **14.** Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х років // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 296-303. **15.** Там само. – С. 300. **16.** Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л.И. Брежнева. – М., 1991. – Кн. 1. – С. 239. **17.** Бажан О.Г. Зовнішньополітичні акції СРСР у 50-80-ті роки та їх вплив на розвиток опозиційного руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. – 2000. – № 2-4. – С. 515-524. **18.** Гудава Т. Нет, мы не победили... интервью с Владимиром Буковским // Зеркало недели. – 1995. – 19-25 августа; Трофімова Н. Моральна претензія Семена Глузмана // День. – 2003. – 11 липня. **19.** Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – С. 29-54. **20.** Там само. – С. 28-29. **21.** Там само. – С. 61.